

DISKUSIJOS

PIRMYKŠČIO MĄSTYMO SPECIFIKOS PROBLEMA

E. GENDROLIS

PIRMYKŠČIO MĄSTYMO LOGIŠKUMO KLAUSIMU

Straipsnyje aptarsime kai kuriuos šios problemos aspektus, nesiekdami visiškai ją išspręsti. Apžvelgsime kai kurias ankstesnes koncepcijas šiuo klausimu, pagrindinį dėmesį skirdami tiems šiuolaikiniams požiūriams, kurie dėstomi tarybinėje filosofinėje ir specialiojoje literatūroje.

XIX a. antrojoje pusėje ir XX a. pradžioje išsiplėtojusi diskusija apie pirmykščio mąstymo logiškumą ir jo santykį su šiuolaikiniu mąstymu tebesitęsia iki šiol. Ji prasidėjo tada, kai vyravo evoliucionistinės, psichologinės, difuzinės ir kitos teorijos (A. Bastiano, Dž. Mak-Lenano, E. Teiloro, Dž. Freizerio, H. Spenserio, L. Morgano, F. Boaso, V. Vunto, V. Riverso, L. Šternbergo, V. Bogorazo), ginančios požiūrį, kad visais žmonijos raidos etapais žmogus mąstė vienodai, t. y. kad pirmykščio ir šiuolaikinio žmogaus mąstymui yra būdingi tie patys loginiai dėsniai. Žmogaus mąstymo vienodumą evoliucionistai grindė gausia kultūrinium atžvilgiu atsilikusių genčių tyrinėjimų medžiaga. Jie neturėjo daugelio tų archeologinių, antropologinių ir kitų duomenų, kuriais operuoja šiuolaikinis mokslas.

Dauguma tyrinėtojų ir dabar pripažįsta, kad kultūrinium atžvilgiu atsilikusių genčių mąstymas savo kokybe iš esmės nesiskiria nuo „civilizuotų“ tautų mąstymo: visi žmonės priklauso Homo sapiens tipui. Kokybiniai skirtumai nurodomi tik tarp besiformuojančių (archoantropų, paleoantropų) ir susiformavusių (neoantropų) žmonių mąstymo.

Kitokia buvo L. Levi-Briulio nuomonė, kurią, daugiau ar mažiau modifikuodami, gina ir kai kurie šiuolaikiniai tyrinėtojai. Kaip žinoma, L. Levi-Briulis, remdamasis etnografinė medžiaga, pirmykščiais žmonėmis iš esmės laikė kultūrinium atžvilgiu atsilikusias gentis. Jis teigė, kad šių žmonių mąstymas yra preloginis, nes ignoruoja logikos reikalavimus, ir mistinis, nes neskiria atgamtinio pasaulio nuo realaus. „Mistinė participacija“ (dalyvavimas), „afektyvi atgamtiškumo kategorija“ ir pirmykščio žmogaus sąmonę veikią kolektyviniai vaizdiniai leidžia jo mąstymą

laikyti ne tik mistiniu, bet ir ikiloginiu. Tiesa, L. Levi-Briulis pripažino, kad žmogaus proto struktūra iš esmės visur vienoda¹. Pirmykštis žmogus aiškiai suvokiąs prieštaravimus, bet ten, kur tuos prieštaravimus matąs šiuolaikinis žmogus, pirmykštis jų nepastebįs. Todėl ir išeią, kad jis tartum susitaikąs su prieštaravimais ir šia prasme esąs „ikilogiškas“; tai priklausą nuo mistinės jo sąmonės orientacijos ir menko polinkio sudarinėti sąvokas. Mistinė orientacija visiškai nereikalaujanti logiškai aiškinti tikrovę, todėl ir mąstymas esąs ne sąvokinis; jis negališ duoti nei mūsų gamtos dėsnių sampratos, nei specifinės formos idėjos².

Ir šiuo metu, kritikuodami literatūroje vyraujančią pažiūrą apie višiems žmogaus raidos etapams būdingą sąvokinį mąstymą ir laikydami ją atgaivintu lėkštuoju evoliucionizmu, nes ji pripažįstanti, kad tas mąstymas išaugęs tik kiekybiškai, kai kurie autoriai grįžta prie savaip modifikuotos L. Levi-Briulio koncepcijos. Pavyzdžiui, B. Poršnevas teigia, kad ankstyvieji hominidai sudarė atskirą gyvūnų šeimą, egzistavusią tarp beždžionių ir žmonių. Apibūdindamas pirmykštę visuomenę, pradinę jos vystymosi stadiją B. Poršnevas laiko «pirmykščio gyvenimo „idiotizmu“», iš kurio išsikapsčiusi žmonija³.

Patys pirmykščiai socialiniai santykiai, paremti sugestija, buvę nelogiški, kaip nelogiškas ir pirmykštis mąstymas. Pripažindamas, kad pirmykštis žmogus sugebėjo mąstyti, B. Poršnevas šį mąstymą laiko nelogišku ir antilogišku. Sunkiai suprantamas darosi teiginys, kad „ilgas tolesnis kelias — ne tik sugestijos virtimas savo priešybe, bet ir absurdiško mąstymo virtimas savo priešybe“⁴.

Savaip šį uždavinį bando spręsti J. Semionovas, pripažindamas pradičiame žmonijos raidos etape du mąstymo būdus — loginį ir maginį (pastarasis esąs sąlygotas siauros praktinės veiklos ir loginio mąstymo formavimosi neužbaigtumo). Egzistzuodamas savarankiškai, maginis mąstymas visada „padėdavęs“ loginiam, kai šis pasirodydavęs bejėgis. Antrajame etape, kuriame susiformavo Homo sapiens, galutinai susidaręs loginis mąstymo būdas ir išnykęs (nors ne visiškai) maginis, kuris praradęs savo pagrindą — maginį veiklos būdą⁵. Du kokybiškai skirtingus mąstymo būdus šiuo aspektu pripažįsta ir A. Anisimovas⁶. F. Kesidis išskiria dvi pasaulio atspindėjimo formas — vaizdinę mitologinę ir sąvokinę loginę, — kurios pirmykščio žmogaus sąmonėje neatskiriamai susijusios⁷. Nors

¹ Зг. Л. Леви-Брюль, Сверхъестественное в первобытном мышлении, М., 1937, с. 259.

² Зг. ten pat, p. 443.

³ Зг. Б. Ф. Поршнев, Социальная психология и история, М., 1966, с. 196—198.

⁴ Б. Ф. Поршнев, Контрсуггестия и история (Элементарное социально-психологическое явление и его трансформации в развитии человечества.) — «История и психология», М., 1971, с. 29.

⁵ Зг. Ю. И. Семенов, Как возникло человечество, М., 1966, с. 375.

⁶ А. Ф. Анисимов, Исторические особенности первобытного мышления, Л., 1971, с. 84.

⁷ Зг. Ф. Х. Кессиги, От мифа к логосу, М., 1972, с. 47.

vieno mąstymo elementų visuomet yra kitame, vis dėlto tai yra du ne tiktai skirtingi, bet ir priešingi mąstymo tipai: mitologinio mąstymo esmę sudarą jutiminiai vaizdai, o ne sąvokos. „Nors apskritai racionalus loginis mąstymas yra mitologinės sąmonės priešybė, vis dėlto jame esama vaizdinio (kartu ir mitologinio) mąstymo elementų. Ir, priešingai, vaizdiniame (kartu ir mitologiniame) mąstyme yra racionalumo elementų, bet pastarieji nėra mito „branduolys“, jo esmė“⁸. Mitologinis mąstymas v yrauja pirmykštėje visuomenėje, sąvokinis loginis mąstymas pradėjo dominuoti, ėmus moksliskai aiškinti tikrovę. F. Kesidis rašo: „Taigi susidaro įspūdis, kad mitologiniame mąstyme yra ne tik apibendrinimas, bet ir skyrimas, ne tik sintezė, bet ir analizė. Tačiau ir analizė, ir sintezė ėia turi jutiminių vaizdų ir vaizdinių pobūdį, t. y. labai mažai turi savyje racionalumo. Kitaip sakant, mitologinio mąstymo (tiksliau, mitologinės sąmonės) negalima laikyti abstraktaus sąvokinio mąstymo atmaina“⁹.

Kiti tyrinėtojai laikosi požiūrio, kad besiformuojantiems žmonėms (archeoantropams ir paleoantropams) esąs būdingas jutiminis vaizdinis, o susiformavusiems (neoantropams) — loginis sąvokinis mąstymas. Visuotinai pripažintą teiginį, kad žmogus išsiskyrė iš gyvulių pasaulio darbo dėka, šie tyrinėtojai aiškina tuo, kad pradinėje stadijoje darbas galėjęs remtis tikrovę apibendrinančiais vaizdiniais. Šiam požiūriui atstovaujantis lingvistas V. Bubrichas nurodo tris mąstymo raidos etapus. Pirmajame etape atsiradęs vaizdinis veiksminis mąstymas, kuriuo suvokiama vien tik pergyvenamoji situacija. Šis suvokimas išreiškiamas „daiktų žymes“ nusakančia signaline kalba. Tai archeoantropų, pirmykščių žmonių kaimenės, mąstymas. Vėlesnis etapas — vaizdinė kalba (paleoantropų bendravimo priemonė) ir vaizdinis mąstymas, kuris jau išėnas už betarpiškai pergyvenamos situacijos ribų. Siame etape pasireiškiančios palyginti gana aukštos pažintinės veiklos formos: įvairūs ugnies išgavimo būdai, nauja akmens įrankių gamybos technika, jų specializacija, sudėtingesnės materialinės gamybos, socialinio bendravimo formos (kolektyvinė stambiųjų žvėrių medžioklė, natūralus darbo pasidalijimas tarp lyčių ir kt.). Trečiasis (neoantropo) etapas — kokybinis šuolis iš vaizdinio į sąvokinį mąstymą. V. Bubricho koncepcijos iš esmės laikosi ir D. Ždanovas, A. Spirkinas, manydami, kad pradinis mąstymo vystymosi etapas buvo grynai vaizdinis, o abstraktus, sąvokinis mąstymas atsirado tik aukštutiniame paleolite, susiformavus Homo sapiens.

Aiškinant, kaip atsirado žmogaus mąstymas, remiamasi aukštesniųjų gyvūnų psichikos tyrimo medžiaga, nes prielaidas sąmonei atsirasti parengė visas ankstesnis psichikos vystymasis. Iš gyvulių pasaulio dar neišsiskyrusio žmogaus protėvio psichika iš pradžių beveik nesiskiria nuo gyvulių psichikos. Marksizmo klasikai pažymėjo, kad „ši pradžia yra tokio pat gyvuliško pobūdžio, kaip ir pats visuomeninis gyvenimas šioje pakopoje; tai grynai kaimeninė sąmonė, ir žmogus ėia skiriasi nuo avino

⁸ Ten pat, p. 42.

⁹ Ten pat, p. 43.

tik tuo, kad sąmonė jam pakeičia instinktą, arba kad jo instinktas yra įsisąmonintas" ¹⁰. Aukštesnieji gyvūnai santykiauja su tikrove vaizdiniais, o šis santykis jau yra apibendrinto pobūdžio. Paukščiai ir net vabzdžiai pasidaro įmantriausius lizdus, naudodami gamtines medžiagas. Beždžionės pasižymi dar aukštesne psichine veikla. Bet ši veikla nėra sąmoninga. Tyrinėtojai pažymi, kad aukštesnieji gyvūnai turi užuomazgines sąmoningos, tikslingos veiklos formas. Pavyzdžiui, F. Chaschačicho manymu, visai galimas dalykas, kad bebrų elgsenoje yra tam tikra dalis sąmoningų veiksmų, nors pagrindinis vaidmuo ir priklauso instinktams. Jis laikė negincijamu dalyku, kad beždžionės turi sąmonės užuomazgas ¹¹. Konkretų daiktinį mąstymą beždžionėms priskiria ir L. Gorbatova ¹². Iš-tisus metus laisvėje tyręs gorilas, Dž. Šaleris priėjo tokią išvadą:

„<...> Gyvuliai iš tiesų panašūs į žmogų tiek savo emociniais, tiek instinktyviais poelgiais, nors ir skiriasi nuo žmonių tuo, kad sąmoningai nesuvokia savo mąstymo proceso" ¹³. Jis pripažįsta, kad žmogbeždžionės turi šiokių tokių abstrakčiojo mąstymo pradmenų, tačiau jų nervinių ryšių struktūra neleidžianti išlaikyti minties, todėl simbolių kalba, kuri atsiranda, abstrakčiai mąstant, būdinga vien žmogui ¹⁴.

Aukštesniųjų gyvūnų „intelektinė veikla“ paprastai apsiriboja betarpišku situacijos suvokimu, jų perduodama informacija irgi ribojasi situacija. Ši veikla iš esmės yra reflektorinė, tačiau ir gyvuliai ne visiškai ir besąlygiškai paklūsta instinktams. Tyrinėtojai nurodo daugybę pavyzdžių, kurie liudija, kad gyvūnai sugeba perimti grupinį patyrimą. Jie naudoja gamtos daiktus vienam ar kitam biologiniam poreikiui patenkinti, keičia juos, bet čia keičiama, neįsisąmoninus tikslo. V. Tugarinovas pažymi, kad organinėje gamtoje pastebimą tikslingumą reikia skirti nuo įsisąmoninto tikslo, kuris įmanomas tik mąstant. Gyvulių tikslingos veiklos užuomazgos visiškai išsivysto tik žmoguje. Yra didžiulis skirtumas tarp sugebėjimo paimti šaką ar akmenį, norint tiesiogiai juos panaudoti, ir sugebėjimo apdoroti akmenį, kuris bus reikalingas ateityje.

Kai kurie tyrinėtojai net mano, kad sugebėjimas mąstyti gali atsirasti ne tik dėl darbo, bet ir dėl kitų veiksmų. Pavyzdžiui, V. Tugarinovas rašo: „<...> Jeigu iš dalies pasitvirtins sensacingi duomenys apie delfinų psichiką, tai, matyt, filosofijai ir sociologijai teks pripažinti, kad gyvulių psichinės veiklos vystymasis gali peržengti ribas, paprastai pripažįstamas gyvuliams, kad, gal būt, ji gali vystytis ir dėl kitų veiksmų, ne vien dėl darbo. Žinoma, tuo nepaneigiamas marksistinis teiginys, kad žmogų sukūrė darbas, bet žmogaus protinis vystymasis bus aiškinamas tik kaip atskiras genetiškai skirtingų psichikos vystymosi būdų atvejis" ¹⁵. Šiaip

¹⁰ K. Marksas ir F. Engelsas, Vokiečių ideologija, V., 1974, p. 27.

¹¹ Зг. Ф. И. Хасхачих, Вопросы теории познания диалектического материализма, М., 1967, с. 87, 100.

¹² Зг. Л. С. Горбатова, Материя и мышление.— Проблемы мышления в современной науке, М., 1964, с. 41—42.

¹³ Дž. В. Шалерис, Метай су горилomis, V., 1972, p. 252.

¹⁴ Ten pat, p. 326.

¹⁵ В. П. Тугаринов, Философия сознания, М., 1971, с. 48.

ar taip, bet į amerikiečio neurofiziologo Dž. Lilio, ilgai tyrinėjusio delfinus, nuomonę, kad delfinai turi protą ir „primityvią“ kalbą, leidžiančią jiems bendrauti, buvo pažiūrėta skeptiškai. Šiuolaikinė medžiaga neduoda pagrindo teigti, kad aukštesnieji gyvūnai sugeba mąstyti, turi sąmonę. Tiek filosofinėje, tiek ir specialiojoje literatūroje vyrauja požiūris, kad, bent šiuo metu turimomis žiniomis, sąmonė, mąstymas galėjo atsirasti ir vystytis tik perėjus ankstyviesiems hominidams į darbinę veiklą. Remiantis tos veiklos etapais, ir aiškinama mąstymo genėzė bei raida. Kaip anksčiau minėta, tyrinėtojai laikosi skirtingų požiūrių į patį mąstymą. Vieni mano, kad, prieš susiformuojant Homo sapiens, žmogus mąstęs vaizdiniais, kiti jau ankstyviausiems hominidams (archeoantropams) priskiria sąvokinį mąstymą.

Pirmajam požiūriui argumentuoti imamos kultūrinio atžvilgiu atsilikusių genčių kalbos. Aiškinama, kad tų genčių kalbose tam pačiam objektui pažymėti vartojami įvairūs žodžiai, ir iš to daroma išvada, jog taip pasireiškiančios ankstesnio konkretaus vaizdinio mąstymo liekanos; sąvokos iš pradžių reikškusios atskirybes. Tačiau etnografinė medžiaga vargu ar gali duoti pirmykščio mąstymo vaizdą. Siauros, specializuotos pirmykštės visuomenės sąvokos rodo tik tai, kad tos visuomenės buities specifika ir praktiniai poreikiai vertė pažinti žmogaus gyvybinei veiklai reikšmingas daiktų savybes. Ta pačia etnografinė medžiaga gali būti pagrįstas ir priešingas požiūris. Pavyzdžiui, A. Anisimovas nurodo, kad tungusų bei mandžūrų kalbose žodis „bejun-boju-buju-bui“ reiškia briedį, laukinį elnią, kabargą, lokį ir apksritai bet kokį stambų kanopinį gyvulį. Autorius teigia, kad iš pradžių nebuvo sąvokų atskirų rūšių medžiojamiems žvėrimis žymėti; jie buvo nurodomi viena sąvoka „žvėris-laimikis“. „Jungdamas viena sąvoka ir pavadindamas vienu žodžiu įvairius rūšiniu atžvilgiu gyvulius, senovės žmogus, kaip matome, abstrahavosi nuo to, kas betarpiškai duota, nuo pavienio, ir apibendrinimo būdu atskleidė tą bendrumą, kuris būdingas praktiškai naudingiems gyvuliams, galintiems būti žmogui maistu, jo laimikiu“¹⁶,— rašo jis.

D. Ždanovas taip pat išskiria du savarankiškus mąstymo etapus ir genetinį ryšį tarp jų aiškina tuo, kad, dažnai pasikartodami praktiškai ir praktikos patvirtinami, vaizdinių ryšiai pagaliau sudarė pastovius kompleksus, kurie, nors ir nebuvo sprendiniai bei samprotavimai, funkciniu atžvilgiu priartėjo prie jų, nes turėjo bendrą objektyvų pagrindą — realių tikrovės daiktų santykius¹⁷. Perėjimą nuo konkretaus vaizdinio prie abstraktaus mąstymo jis išreiškia *protoforma*, kuri „jau nebuvo vaizdinys, bet dar netapo sąvoka ar sprendimu“¹⁸. Kokybinis pakitimas, t. y. perėjimas prie abstraktaus mąstymo, kuriame susiformuoja mechanizmas idealiam tikslui numatyti, o analizė ir sintezė virsta loginėmis operacijo-

¹⁶ А. Ф. Анисимов, Исторические особенности первобытного мышления, с. 54—55.

¹⁷ Зг. Д. А. Жданов, Возникновение абстрактного мышления, Харьков, 1969, с. 72—73.

¹⁸ Ten pat, p. 140.

mis, yra *Homo sapiens*¹⁹. Pripažindamas, kad pitekantropas pradėjo suvokti, mąstyti²⁰, D. Ždanovas teigia, kad tas mąstymas galėjo būti pagrįstas vaizdiniais.

Nemaža tyrinėtojų pripažįsta, kad sinantropas ir pitekantropas sugebėjo abstrakčiai mąstyti. Pavyzdžiui, V. Zybkovecas neabejoja, kad „pitekantropas ir sinantropas buvo žmonės tiesiogine ir tikrąja šio žodžio prasme“²¹. V. Bunakas ir V. Panfilovas, manydami, jog abstraktaus mąstymo elementai, sugebėjimas sudarinėti sąvokas, atsiranda jau ankstyvajame sąmonės raidos etape, jutiminį vaizdinį mąstymą laiko pagrindiniu ir vyraujančiu mąstymo tipu iki *Homo sapiens* susiformavimo. Pritardamas minėtiems autoriams, J. Knyšenka pagrįstai tvirtina, kad „yra pagrindo teigti, jog ypatingos jutiminės pažinimo pakopos nebuvo, jog, beždžionei tampant žmogumi, darbinės veiklos pagrindu atsiranda jo abstraktaus mąstymo elementai“²², nors ilgą laiką jutiminis vaizdinis tikrovės atspindėjimas (iki *Homo sapiens*) buvo pagrindinis ir vyraujantis.

Taigi nagrinėjamu klausimu galima išskirti tris skirtingus požiūrius: a) senieji hominidai yra tik biologinės būtybės, kurios nesugeba mąstyti; b) mąstymas, prieš susiformuojant *Homo sapiens*, buvo ne sąvokinis, o vaizdinis; c) sąvokinis mąstymas, nors menkai išsivystęs, būdingas ir seniesiems hominidams. Pastarasis požiūris yra vyraujantis tarybinėje literatūroje. Problema, matyt, komplikuoja ir žmonijos istorijos padalijimas į pirmykštės kaimenės ir pirmykštės visuomenės etapus. P. Boriskovskis pabrėžia, kad abu šie etapai neatskiriami: „Tai žmonių visuomenė nuo pat savo vystymosi pradžios. Didelis pirmykštės kaimenės etapo savitumas ryškiausiai pasireiškia tuo, kad čia, skirtingai nuo visų vėlesniųjų žmonijos istorijos epochų, vystėsi ne tik žmonių technika, jų įrankiai, ūkis, visuomeniniai santykiai, bet vystėsi, ir gana esmingai, ir pats fizinis žmogaus tipas“²³. Besiformuojančius žmones protingomis būtybėmis laiko ir V. Aleksejevas, sakydamas, kad „jie patys, jei ne žmonės tikrąja šiuolaikine žodžio prasme, tai, šiaip ar taip, pusiau žmonės — būtybės, apdovanotos protu, ir iš dalies, tegul kol kas ir silpnai, kūrūsieji savo istoriją“²⁴. Jis pabrėžia, kad gamybinė veikla neįmanoma, jei gamintojai nesantykiauja tarpusavyje, jei nemažoma sąvokomis, jei tas mąstymas nėra išreikštas kalba, nors šis bendravimas pradinėje stadijoje dar buvęs epizodinis, nebuvęs kasdienine būtinybe. Šiuo metu dar negalima pasakyti, kuriame žmonijos istorijos etape susiformavo artikuliuota

¹⁹ Ten pat, p. 131.

²⁰ Ten pat, p. 45.

²¹ В. Ф. Зыбковец, Дорелитиозная эпоха, М., 1959, с. 99.

²² Ю. В. Кнышенко, История первобытного общества, Ростов-на-Дону, 1973, с. 143.

²³ П. И. Борисковский, Проблемы становления человеческого общества и археологические открытия последних десяти лет.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма, М., 1970, с. 72.

²⁴ В. П. Алексеев, От животных к человеку, М., 1969, с. 41.

kalba, o tai irgi labai svarbu, sprendžiant mąstymo atsiradimo ir jo vystymosi klausimą. Paleoantropologijos ir archeologijos sukaupta medžiaga leidžia manyti, kad, palyginus su beždžionių garsais, gestais, kuriais reiškiamos jų emocijos ir norai, net pačių primityviausių žmonių kalba buvo nuostabios jėgos instrumentas. Tiesioginis palyginimas su šiuolaikinėmis žmogbeždžionėmis iš viso netinkamas, nes beždžionės ir žmogaus evoliucijos linijos išsiskyrė prieš milijonus metų. Anglų archeologas ir antropologas G. Klarkas pažymi, kad dabartinės didžiosios beždžionės gali seniausiems žmonėms būti tokios pat tolimos, kaip ir šiuolaikiniam žmogui²⁵.

Sąmonės, mąstymo atsiradimo prielaidas parengia psichikos vystymasis, tačiau negalima suabsoliutinti psichologinio tyrimo aspekto, nes mąstymo atsiradimą sąlygojo ne tik biologinės ir psichologinės, bet ir socialinės priežastys. Į šią klausimo pusę ypatingą dėmesį atkreipė marksizmo klasikai, pažymėdami, kad sąmonė atsiranda tik iš poreikio, iš būtino reikalo bendrauti su kitais žmonėmis, gaminant pragyvenimui būtinus reikmenis. Materialinės gamybos vystymasis sudaro prielaidas kokybiškai pakisti psichikai. Jei psichika yra gyvūnų sugebėjimas susidaryti apibendrintus jutiminius išorinio pasaulio vaizdinius ir veikti pagal gyvybinius poreikius, tai žmogaus reakcija į aplinką įgyja kokybiškai naujų bruožų — ji sąlygojama jo interesų, tikslų, kurie savo ruožtu sąlygojami proto ir valios. Sąmoningi yra tik tie žmogaus veiksmai ir psichiniai procesai, kurie pereina per žmogaus protą, todėl „būdas, kuriuo egzistuoja sąmonė ir kuriuo kažkas egzistuoja jai,— tai *žinojimas*“²⁶. Reikalo esmės nekeičia tai, kad ir sąmoninga žmogaus veikla ne visada kontroliuojama proto, kad joje yra ir pasąmonės ar nesąmoningų momentų. Skirtingai negu gyvūnų psichikoje, sąmonėje ima atsispindėti ir visuomeniniai santykiai: žmogus pradeda save suvokti kaip žmogų tik žiūrėdamas į kitus žmones. Šie momentai ryškėja jau ankstyvosiose žmonijos istorijos pakopose. Racionaliojo momento vaidmuo žmogaus gyvybinėje veikloje vis didėja (lyginant su jutiminiu), atsiranda kokybiškai nauja tikrovės suvokimo forma — sąvokinis mąstymas, tikslo įsisąmoninimas, vertinamasis momentas. Jeigu vaizdinį laikysime pereinamąja grandimi iš jutiminės į racionaliąją psichinę veiklą, tai jo perėjimo į sąvoką negalėsime paaiškinti be visuomeninių sąlygų, kurios ją ir padaro galimą. Sąvoka praranda ryšį su individualiu daiktu, praranda vaizdiniui būdingą vaizdingumą ir išreiškia ištisą daiktų klasę išskiriančius požymius. Joje fiksuojamas visuomeninis patyrimas. Marksizmo klasikai yra parodę visuomeninį praktinį mąstymo sąlygotumą, jo priklausymą nuo žmogaus sugebėjimo keisti gamtą (F. Engelsas). Jie laikė, kad žmogaus praktika, milijardus metų pasikartodama, įsitvirtina žmogaus sąmonėje logikos figūromis (V. Leninas). Tuo jie atskleidė metodologinius sąmonės atsiradimo ir vystymosi pagrindus.

²⁵ Žr. G. Clark, S. Piggott, *Prehistoric societies*, London, 1970, p. 28.

²⁶ K. Маркс, Ф. Энгельс, *Из ранних произведений*, М., 1956, с. 633.

Sio straipsnio autorius laikosi požiūrio, kad mąstymas be sąvokų negalimas. Sąmonė yra sąvokinė protinė veikla. Todėl labai abejotinas teiginys, kad sąvokinis mąstymas susiformavęs tik Homo sapiens etape. Išeitų, kad visa iki tol sukurta materialinė ir dvasinė žmonijos kultūra yra nesąmoningos veiklos rezultatas. Darbas, kaip tikslinga kūrybinė veikla, galėjo būti dirbamas tik daugiau ar mažiau išsąmoninant jo tikslą, suteikiant gamybos įrankiams atitinkamą formą. Tik sugebėdamas atskirti daiktų savybes nuo pačių daiktų ir paversti savo psichinės veiklos objektu, žmogus galėjo jas suteikti gamtos medžiagai. Atskiro individo sąmonėje kaupėsi visuomeninis patyrimas, dėl to kokybiškai skirtingą turinį įgavo pačios jutiminio suvokimo formos. Dviejų savarankiškų pakopų — jutiminio suvokimo ir abstraktaus mąstymo — išskyrimas žmonijos istorijoje, mūsų nuomone, nėra tinkamas. Jeigu kalbama apie mąstymą, daugiau pagrindo būtų jame pabrėžti jutimiškumo ir racionalumo santykį, nes šis santykis nuolat kinta, o ne priešpastatyti juos vieną kitam. Šiuo požiūriu būtų galima išskirti du mintinio tikrovės suvokimo lygius — empirinį ir teorinį, nes ir vienas, ir kitas yra galimi tik kaip jutimiškumo ir racionalumo vienybė, kurią jie sudaro, tarpusavyje santykiuodami skirtingu būdu. Pradiniame mąstymo raidos etape jutiminius momentus dominavo, bet be racionalaus momento mąstymo nebūtų buvę.

Nuo 1968 m. vasario 29 d. iki kovo 1 d. Maskvoje vykusiame simpoziume žmogaus ir visuomenės atsiradimo klausimu dauguma specialistų pareiškė nuomonę, kad Homo primigenius, kaip ir Homo sapiens, yra žmonės, kurie turi sąmonę, sugeba abstrakčiai mąstyti. Jų darbinė veikla sąlygota ne biologinių, o socialinių dėsnių, todėl ir jų kaimenė, orda, ikigimiminė komuna ar kitos grupės jau yra išsiskyrusios iš gyvulių kaimenės ir vystosi ne pagal biologinius, o pagal socialinius dėsnius²⁷. Tai nereiškia, kad šiuo požiūriu mąstymas laikomas iš prigimties duota rūšine žmogaus savybe. Kokybinis šuoliu pripažįstamas pats žmogaus išskyrimas iš gyvulių pasaulio. Besivystanti praktinė žmonių veikla leido vis giliau ir geriau pažinti tikrovę, sąlygojo ją atspindinčių psichinių formų turinio kitimą.

Pirmykštis mąstymas skiriasi nuo šiuolaikinio ne savo prelogiškimu, o praktinio patyrimo medžiaga, mąstymo medžiaga. Visuomenės pažanga, kokia lėta ji atrodytų savo pradiniais etapais, negincijamai įrodo, kad pirmykštis mąstymas tos visuomenės patyrimo požiūriu buvo logiškas.

²⁷ Д. А. Крайнов, Некоторые вопросы становления человека и человеческого общества.— Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма, с. 79.